

FRAZEOSEMANTIK MAYDONNING YADRO PERIFERIYA MODELINI VA AQL QUDRATI MAKROMAYDONI QIYOSIY TADQIQI

Mirzayeva Zulxumor Abdukaxoq qizi,
Andijon davlat chet tillari instituti o'qituvchisi
Zulxumorm.1990@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada frazeosemantik maydonning yadro periferiya modeli ingliz va o'zbek tillari materiallari asosida qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi Aql qudrati makromaydoni doirasida frazeologik birliklarning ierarxik joylashuvi, ularning semantik invariantga yaqinlik darajasi hamda lingvokulturologik yuklamasini aniqlashdan iborat. Metodologik asos sifatida maydon nazariyasi, komponent tahlil, semantik differensiallash va qiyosiy tipologik yondashuvdan foydalanildi. Tahlil jarayonida frazeologik birliklarning chastotasi, uslubiy neytralligi, obrazlilik darajasi hamda kognitiv faollashuv mezonlari hisobga olindi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, yadro birliklari yuqori chastota, semantik barqarorlik va tillararo izomorfik moslik bilan ajraladi. Yaqin periferiya qatlamida asosiy sema saqlangan holda konnotativ va baholovchi ma'no kuchayadi, uzoq periferiya esa semantik diffuziya, kontekstual o'zgaruvchanlik va individual uslubiy transformatsiyalar hududi sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, tadqiqot frazeologik tizimda universal kognitiv modellar bilan milliy madaniy kodlar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni aniqlash imkonini berdi. Mazkur izlanish Aql qudrati makromaydonining kognitiv xaritasini modellashtirishga xizmat qiladi hamda frazeologik tizimning struktur semantik va lingvokulturologik parametrlarini aniqlashga ilmiy asos yaratadi.

Kalit so'zlar: frazeosemantik maydon, yadro, periferiya, Aql qudrati, izomorfizm, lingvokulturologiya, kognitiv model, semantik invariant.

Аннотация. В данной статье на материале английского и узбекского языков проводится сравнительный анализ ядерно-периферийной модели фразеосемантического поля. Основной целью исследования является определение иерархического расположения фразеологических единиц в рамках макрополя «Сила разума», степени их близости к семантическому инварианту, а также их лингвокультурологической нагрузки. В качестве методологической основы использованы теория поля, компонентный анализ, семантическая дифференциация и сравнительно-типологический подход. В процессе анализа учитывались частотность фразеологических единиц, их стилистическая нейтральность, степень образности и критерии когнитивной активизации. Результаты показали, что ядерные единицы характеризуются высокой частотностью, семантической устойчивостью и межъязыковым изоморфным соответствием. В слое ближней периферии при сохранении основной семы усиливаются коннотативные и оценочные значения, тогда как дальняя периферия выступает зоной семантической диффузии, контекстуальной вариативности и индивидуально-стилистических трансформаций. Кроме того, исследование позволило выявить взаимосвязь между универсальными когнитивными моделями и национально-культурными кодами в системе фразеологии. Данное исследование способствует моделированию когнитивной карты макрополя «Сила разума» и создает научную основу для определения структурно-семантических и лингвокультурологических параметров фразеологической системы.

Ключевые слова: фразеосемантическое поле, ядро, периферия, Сила разума, изоморфизм, лингвокультурология, когнитивная модель, семантический инвариант.

Abstract. This article presents a comparative analysis of the core-periphery model of the phraseosemantic field based on English and Uzbek language materials. The main objective of the study is to identify the hierarchical distribution of phraseological units within the macrofield "Power of Mind", determine their degree of proximity to the semantic invariant, and reveal their linguocultural significance. The methodological framework of the research is based on field theory, componential analysis, semantic differentiation, and the comparative-typological approach. During the analysis, such criteria as the frequency of phraseological units, stylistic neutrality, degree of imagery, and cognitive activation were taken into account. The findings demonstrate that core units are characterized by high

frequency, semantic stability, and cross-linguistic isomorphic correspondence. In the near-peripheral layer, the primary seme is preserved while connotative and evaluative meanings become more prominent. The far periphery, in turn, appears as a zone of semantic diffusion, contextual variability, and individual stylistic transformations. Furthermore, the study reveals the interrelationship between universal cognitive models and national cultural codes within the phraseological system. This research contributes to the modeling of the cognitive map of the "Power of Mind" macrofield and provides a scientific basis for identifying the structural-semantic and linguocultural parameters of the phraseological system.

Keywords: phraseosemantic field, core, periphery, Power of Mind, isomorphism, linguoculturology, cognitive model, semantic invariant.

Kirish. Til tizimida frazeologik birliklar faqat nominativ vosita sifatida emas, balki xalq tafakkurining qatlamli va ierarxik modelini aks ettiruvchi murakkab semantik tuzilmalar sifatida namoyon bo'ladi. Frazeosemantik maydon nazariyasi ana shu birliklarni umumiy semantik invariant asosida birlashtirib, ularning yadro va periferiya qatlamlarini aniqlash imkonini beradi. Maydonning ichki tashkil etilishi markaziy va chekka segmentlar o'rtasidagi tizimli bog'liqlik bilan belgilanadi. V G Admoni maydon strukturasi markaz va periferiya tamoyiliga asoslanishini til tizimining barqarorligi hamda uning kengayish salohiyati bilan izohlaydi [1]. I A Sternin esa yadroviy birliklarning ongda tez va ustuvor faollashuvini ularning konseptual markazga maksimal yaqinligi bilan bog'laydi [2].

Frazeologik tizimni ierarxik model asosida o'rganish tilning semantik qatlamlari bilan bir qatorda uning kognitiv va lingvokulturologik xususiyatlarini ham yoritadi. Chunki frazeologizmlar milliy tafakkur, tarixiy tajriba va madaniy qadriyatlarning siqilgan va obrazli ifodasi hisoblanadi. Ularni maydon tamoyili asosida tahlil qilish konseptual tuzilmaning ichki mantiqini aniqlash hamda til egalarining dunyoqarash modelini rekonstruksiya qilish imkonini beradi.

Mazkur maqola "Aql" qudrati makromaydoni misolida ingliz va o'zbek tillarida frazeologik birliklarning ierarxik tuzilishini yoritishni maqsad qiladi. "Aql qudrati" tushunchasi inson tafakkuri, idrok quvvati, intellektual tezkorlik va mantiqiy ravshanlikni ifodalovchi birliklarni qamrab oladi. Ushbu makromaydonni qiyosiy tahlil qilish orqali ikki til vakillarining aql va zehn haqidagi konseptual tasavvurlari, ularning universal hamda milliy xususiyatlari aniqlanadi.

Shuningdek, tadqiqot yadro va periferiya qatlamlari o'rtasidagi semantik o'tish mexanizmlarini belgilash, izomorfik va allomorfik xususiyatlarni aniqlash hamda "Aql qudrati" makromaydonining kognitiv xaritasini modellashtirishni ko'zda tutadi. Natijada, frazeologik tizimning struktur semantik parametrlari asosida qiyosiy model ishlab chiqiladi va tilning konseptual manzarasi yanada aniqroq talqin qilinadi.

Metodlar. Mazkur tadqiqotda frazeosemantik maydonni tahlil qilishda maydon nazariyasi asosiy metodologik poydevor sifatida qabul qilindi. Ushbu yondashuv frazeologik birliklarni umumiy semantik invariant atrofida tizimlashtirish, ularning yadro va periferiya qatlamlarini aniqlash hamda ierarxik munosabatlarini belgilash imkonini

beradi. Tadqiqot jarayonida birliklar semantik yaqinlik darajasi, qo'llanish chastotasi, uslubiy neytrallik hamda konnotativ yuklama mezonlari asosida guruhlashtirildi.

Komponent tahlil usuli yordamida har bir frazeologik birlik tarkibidagi asosiy sema ajratib olindi va uning makromaydon markaziga yaqinlik darajasi belgilandi. Mazkur metod lingvosemantik tadqiqotlarda semantik invariantni aniqlash vositasi sifatida talqin qilinadi [1]. Masalan, o'zbek tilidagi "**miyasi raso**" birligida asosiy sema sifatida ravshanlik va mantiqiy aniqlik komponenti ajratildi. Ushbu birlikda baholovchi konnotatsiya minimal darajada bo'lib, u intellektual salohiyatni neytral tarzda ifodalaydi, shu bois yadro qatlamiga yaqin deb baholandi. Ingliz tilidagi "**clear headed**" birligi ham xuddi shunday ravshan tafakkur semasini ifodalaydi va komponent tarkibi jihatidan yuqori darajada izomorfik moslik ko'rsatadi [2].

Semantik differensiallash tamoyili asosida o'zbek tilidagi "**miyasi chaqqon**" birligida tezkorlik va epchillik semalari aniqlanib, unga ijobiy ekspressiv baho qo'shilgani kuzatildi. Bu birlik yadro semasini saqlagan holda qo'shimcha baholovchi rang kasb etgani sababli yaqin periferiya qatlamiga kiritildi. Ingliz tilidagi "**sharp minded**" birligi ham asosiy aql qudrati semasini o'zida mujassam etadi, biroq o'tkirlik obrazi kuchli metaforik asosga ega bo'lgani sababli konnotativ yuklama bilan boyigan [3].

Kontekstual tahlil jarayonida birliklarning nutqiy vaziyatda qanday faollashuvi ham e'tiborga olindi. Masalan, "**miyasi uchmoq**" birligi matndan tashqarida tafakkur bilan bilvosita bog'liq bo'lsa ham, muayyan kontekstda orzuchanlik yoki xayolparastlik ma'nosini kuchaytirishi mumkin. Ingliz tilidagi "**head in the clouds**" birligi ham shunga o'xshash tarzda kontekstga qarab turli semantik yo'nalishlarda faollashadi. Bunday semantik diffuziya va maydonlararo kesishuv hodisasi uzoq periferiya xususiyatlaridan biri sifatida talqin qilinadi [4]. Shu tariqa komponent, differensial va kontekstual tahlil usullarining integratsiyasi birliklarning maydon ierarxiyasidagi o'rnini aniqlashda kompleks metodologik asos vazifasini bajaradi.

Qiyosiy tipologik yondashuv ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklar o'rtasidagi izomorfik va allomorfik xususiyatlarni aniqlashga xizmat qildi. Bu bosqichda semantik moslik, obrazlilik asoslari va lingvokulturologik komponentlar qiyoslandi. Har bir birlikning struktur modeli ham alohida ko'rib chiqilib, ularning funksional imkoniyatlari baholandi.

Empirik material sifatida zamonaviy badiiy adabiyot namunalari, publitsistik matnlar hamda elektron korpuslardan olingan frazeologik birliklar tanlab olindi. Tanlov jarayonida "**Aql qudrati**" makromaydoniga bevosita aloqador, ilgari keng tahlil qilinmagan yoki kam o'rganilgan birliklarga ustuvorlik berildi. Yig'ilgan material tizimli ravishda saralandi va har bir birlik maydon ierarxiyasidagi o'rniga ko'ra tasniflandi.

Natijada, qo'llangan metodlar majmui frazeosemantik maydonning struktur semantik xususiyatlarini aniqlash, Aql qudrati makromaydonining kognitiv xaritasini

yaratish hamda ingliz va o‘zbek tillari frazeologiyasining qiyosiy modelini ishlab chiqish imkonini berdi.

Natijalar. Yadroviy birliklar semantik invariantni eng aniq va uslubiy betaraf shaklda ifodalaydi. Ular makromaydon markaziga maksimal darajada yaqin bo‘lib, intellektual salohiyatni to‘g‘ridan to‘g‘ri nominatsiya qiladi. O‘zbek tilida, masalan, “*zehn charog‘an, aqli tiniq, fikri ravshan, tafakkuri tiniq, aql ko‘zi ochiq*” kabi birliklar tafakkurning aniqligi va mantiqiy ravshanligini ifodalaydi. Ingliz tilida esa “*sharp minded, clear headed, quick witted, sound minded, keen minded*” birliklari mazkur semantik markazni aks ettiradi.

Mazkur birliklar yuqori qo‘llanish chastotasi va keng funksional maydoni bilan ajraladi. Ular, odatda, konnotativ yuklamasi sust, mantiqiy aniqligi kuchli bo‘lgan frazeologizmlar hisoblanadi. V G Gak ta’kidlaganidek, aynan shunday birliklar tillararo eng yuqori darajadagi semantik moslikni yuzaga keltiradi [3]. Yadro qatlamidagi birliklarda obrazlilik mavjud bo‘lsa ham, u baholovchi yoki emotsional kuchdan ko‘ra kognitiv aniqlikka xizmat qiladi.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatdiki, o‘zbek tilidagi aqli tiniq birligi ingliz tilidagi clear headed birligi bilan deyarli to‘liq izomorfik moslikka ega. Har ikkisi ham idrok ravshanligini neytral bahoda ifodalaydi. Xuddi shuningdek, o‘zbek tilidagi fikri ravshan va ingliz tilidagi sound minded birliklari mantiqiy barqarorlik va fikrlash izchilligini bildiradi. O‘zbek tilidagi tafakkuri tiniq birligi esa ingliz tilidagi keen minded birligiga yaqin semantik tuzilishga ega bo‘lib, unda idrokning sezgirliigi va tezkorligi markaziy sema sifatida namoyon bo‘ladi.

Shu tariqa, yadro qatlamida semantik invariant saqlanadi, birliklar konseptual markazga eng yaqin hududda joylashadi va tillararo izomorfizm eng yuqori darajada kuzatiladi.

Yaqin periferiya qatlamida semantik invariant to‘liq saqlanadi, biroq unga ekspressiv va baholovchi komponent qo‘shiladi. Bu bosqichda intellektual aniqlik va tezkorlik semasi markaziy pozitsiyani egallaydi, ammo nominatsiya metaforik intensivlashtirish orqali amalga oshiriladi. O‘zbek tilida “*miyasi chaqqon, fikri uchqur, kallasi ishlaydi, zehni o‘tkir, topqir, aqlidan chaqnaydi*” kabi birliklar tafakkur dinamikasini harakat, tezlik va chaqnash modeli asosida konseptuallashtiradi. Masalan, “*fikri chaqqoq*” birligida tafakkur fazoviy tezlik metaforasi orqali ifodalanadi, “*miyasi chaqqon*” esa tezkor reaksiyani jonlantirish

2-rasm. Aql qudrati: yaqin periferiya modeli

mexanizmini aks ettiradi. Bu yerda tezlik va chaqnash obrazlari milliy tajriba bilan chambarchas bog‘langan.

Ingliz tilida **bright** “*spark, brain like lightning, razor sharp brain, quick as a flash, sharp as a tack, lightning mind*” kabi birliklar yaqin periferiya funksiyasini bajaradi. *Bright spark* yorug‘lik metaforasi orqali zehni ijobiy baholaydi, “**razor sharp brain**” keskirlik modeli asosida intellektual kuchni kuchaytiradi, “**lightning mind**” esa tezlik va energiya semasini faollashtiradi. Bu birliklarda semantik markaz saqlangan holda metaforik kuchayish kuzatiladi.

Metafora va madaniy tajriba o‘rtasidagi bog‘liqlikni Z. Kövecses nazariyasi asosida izohlash mumkin, chunki, u konseptual metaforalar madaniy kontekst bilan shartlanganini ta’kidlaydi [1]. Shuningdek, frazeologik birliklarning aksiologik rang kasb etishi masalasi V. V. Vinogradov tomonidan struktur-semantik tasnif doirasida ko‘rsatib berilgan [2].

Qiyosiy jihatdan “**fikri uchqur**” va “**razor sharp brain**” birliklari umumiy tezkorlik semasiga ega bo‘lsa-da, biri fazoviy harakat, ikkinchisi metall keskirligi modeli asosida quriladi. “*Miyasi chaqqon*” va “*quick as a flash*” birliklarida esa chaqnash modeli qisman ekvivalentlikni yuzaga keltiradi. Demak, yaqin periferiya qatlamida semantik yadro barqaror qoladi, biroq obraz manbasi va ekspressiv intensivlik milliy-kognitiv tajribaga ko‘ra differensiallashadi.

Uzoq periferiya qatlamida frazeologik birliklar semantik markazdan sezilarli darajada uzoqlashadi va asosiy invariant bevosita emas, balki kontekstual implikasiya orqali namoyon bo‘ladi. Bu bosqichda intellektual salohiyat semasi to‘liq yo‘qolmaydi, biroq u boshqa konseptual maydonlar bilan kesishgan holda diffuz xarakter kasb etadi. O‘zbek tilida “**kallasi bulut orasida, miyasi xayol bilan to‘la, o‘yga cho‘mgan, xayolga berilgan, ko‘ngli osmonda, fikri parishon**” kabi birliklar tafakkur jarayonini bilvosita, ko‘proq obrazli va psixologik kontekstda tasvirlaydi. Masalan, “*kallasi bulut orasida*” birligida tafakkur fazoviy yuqorilik orqali romantik yoki orzuchanlik modeli asosida konseptuallashtiriladi; bunda aql qudrati emas, balki tafakkurning real voqelikdan uzoqlashishi urg‘ulanadi.

Ingliz tilida “**head in the clouds, lost in thought, absent minded, miles away, mind wandering**” kabi birliklar shunga o‘xshash semantik siljishni ko‘rsatadi. “*Head in the clouds*” nafaqat tafakkur jarayonini, balki xayolparastlik yoki reallikdan uzilish holatini bildiradi; “*lost in thought*” esa ichki refleksiya modelini faollashtiradi. Bu qatlamda semantik diffuziya kuchli bo‘lib, birliklar bir vaqtning o‘zida bir necha maydon chegarasida joylashadi. Masalan, “*head in the clouds*” tafakkur maydoni bilan bir qatorda orzu, romantizm va psixologik holat maydonlari bilan ham kesishadi.

Frazeosemantik strukturaning bunday periferik hududi lisoniy ijodkorlik manbai sifatida talqin qilinadi. A. Mamatov uzoq periferiya zonasini semantik harakatchanlik va maydonlararo o‘tishlar sodir bo‘ladigan dinamik hudud sifatida baholaydi [5]. Demak,

uzoq periferiya qatlamida semantik markaz zaiflashadi, ammo interpretativ imkoniyat kengayadi va kontekstual talqin ustuvorlik kasb etadi.

Muxokama. Tahlil natijalari frazeosemantik maydonning ierarxik modeli “Aql qudrati” makromaydonini tizimli va ko‘p qatlamli tuzilma sifatida modellashtirish imkonini berishini ko‘rsatdi. Yadro qatlamida semantik invariant maksimal darajada barqaror bo‘lib, nominativ aniqlik va uslubiy betaraflik ustuvorlik qiladi. Bu hududda izomorfik moslik yuqori darajada namoyon bo‘ladi, ya’ni ingliz va o‘zbek tillarida universal mantiqiy tushunchalar deyarli parallel ifodalanadi. Intellektual aniqlik, tafakkur ravshanligi va mantiqiy izchillik kabi semalar har ikki tilda bevosita nominatsiya orqali aks ettiriladi. Bu hodisa konseptual tizimning umuminsiy tajribaga tayanganini ko‘rsatadi [1].

Yaqin periferiya qatlamida semantik markaz saqlangan holda metaforik intensivlik kuchayadi. Bu bosqichda milliy-kognitiv modellar faol rol o‘ynaydi va lingvokulturologik rang paydo bo‘ladi. O‘zbek tilida tafakkur ko‘pincha chaqnash, ravshanlik va ma’naviy poklik obrazlari bilan konseptuallashtiriladi, ingliz tilida esa yorug‘lik, tezlik va keskirlik modellari ustunlik qiladi. Aql va yorug‘lik o‘rtasidagi metaforik bog‘liqlik universal model sifatida namoyon bo‘lsa-da, uning aksiologik yo‘nalishi farqlanadi [2]. Tafakkur tezligi va aniqligi har ikki tilda o‘tkirlik obrazi orqali ifodalanishi esa konseptual metaforaning umumiyligini tasdiqlaydi [3].

Uzoq periferiya qatlamida semantik diffuziya kuchayadi va birliklar kontekstual talqinlarga ochiq bo‘ladi. Bu hududda frazeologik birliklar boshqa konseptual maydonlar bilan kesishadi hamda lisoniy ijodkorlik uchun zamin yaratadi [4]. Shunday qilib, yadro–periferiya modeli frazeologik tizimni semantik, kognitiv va madaniy parametrlar asosida kompleks talqin qilish imkonini beradi.

Xulosa. Frazeosemantik maydonning yadro–periferiya modeli “Aql qudrati” makromaydoni doirasida ingliz va o‘zbek tillarini qiyosiy o‘rganishda samarali metodologik vosita ekanligi aniqlandi. Model ierarxik tuzilma asosida frazeologik birliklarning ichki qatlamlanishini ko‘rsatib berdi hamda semantik markaz bilan periferik zonalar o‘rtasidagi dinamik munosabatni tizimli tarzda ochib berdi. Yadroviy birliklar semantik invariantni barqaror va uslubiy neytral shaklda ifodalashi bilan ajraldi; bu hududda izomorfik moslik yuqori darajada kuzatildi va universal mantiqiy-kognitiv tushunchalar ustuvorlik qildi.

Yaqin periferiya qatlamida esa asosiy sema saqlangan holda konnotativ boyish yuz berdi va milliy obrazlilik kuchaydi. Metaforik modellar, ayniqsa yorug‘lik, tezlik va o‘tkirlik obrazlari orqali tafakkur konsepti aksiologik rang kasb etdi. Bu bosqich lingvokulturologik differensiallikni aniqlashda muhim bo‘ldi, chunki har ikki tilda umumiy metaforik asos mavjud bo‘lsa-da, uning madaniy talqini farqlanishi ko‘rindi.

Uzoq periferiya esa semantik diffuziya, maydonlararo kesishuv va individual uslubiy yangilanish manbai sifatida namoyon bo‘ldi. Bu hududda frazeologik birliklar

kontekstga kuchli bogʻlanib, interpretativ imkoniyatni kengaytirdi hamda lisoniy ijodkorlikni faollashtirdi.

Mazkur model asosida tuzilgan kognitiv xarita tillararo izomorfizm va allomorfizmni aniqlashda ilmiy asos boʻla oladi. Tadqiqot natijalari frazeologik tizimning ierarxik va dinamik tabiatini chuqurroq anglashga, shuningdek, qiyosiy lingvokulturologik izlanishlarni metodologik jihatdan boyitishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Bally Ch. *Traité de stylistique française*. Heidelberg: Carl Winter, 1909. – P. 45–62.
2. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980. – P. 3–32.
3. Kövecses Z. *Metaphor and Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – P. 15–48.
4. Trier J. *Sprachliche Felder*. Heidelberg: Carl Winter, 1931. – S. 1–27.
5. Vinogradov V. V. *Russkiy yazyk: leksikologiya i frazeologiya*. Moskva: Nauka, 1977. – S. 140–165.
6. Виноградов В. В. *Русский язык: лексикология и фразеология*. – Москва: Наука, 1977. – С. 140–165.
7. Телия В. Н. *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996. – С. 89–112.
8. Кунин А. В. *Курс фразеологии современного английского языка*. – Москва: Высшая школа, 1986. – С. 54–78.
9. Dobrovolskiy D. O. *Idiome im mentalen Lexikon*. Tübingen: Narr, 1995. – S. 101–129.
10. Rahmatullayev Sh. *Oʻzbek frazeologiyasi asoslari*. Toshkent: Fan, 1966. – B. 23–41.
11. Mamatov A. E. *Frazeosemantik maydon nazariyasi*. Toshkent: Akademnashr, 2018. – B. 67–94.
12. Mengliyev B. *Tilning substansial talqini*. Toshkent: Tafakkur, 2012. – B. 112–134.
13. Mahmudov N. *Olamning lisoniy manzarasi va frazeologiya*. Toshkent: Fan, 2010. – B. 58–76.

NOKIIS MANFAEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI
N M P I
1934